

БОЙОВІ ДІЇ НА ФРОНТАХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

УДК 93/94[355.313+351.74]

Іван Дерейко
(Київ)

ВІД УКРАЇНСЬКОГО КУРЕННЯ БІЛОЇ ЦЕРКВИ ДО ПОЖЕЖНОЇ СЛУЖБИ БЕРЛІНА: ДОЛЯ 116-ГО БАТАЛЬЙОНУ ШУЦМАНШАФТУ

У статті розкривається історія 116-го поліційного батальйону, створеного нацистськими окупантами у Білій Церкві. Відслідковуються обставини та специфіка формування частини, джерела рекрутування особового та командного складу, їхня мотивація та матеріальне забезпечення, ідеологічна обробка. Окреслено особливості застосування батальйону та простежено долю його солдатів після евакуації та розформування частини.

Ключові слова: Друга світова війна, окупаційний режим, Райхс-комісаріат «Україна», колабораціонізм, шуцманшафт.

Питання українського військового колабораціонізму з нацистським режимом під час окупації території нашої країни протягом Другої світової війни досі залишається одним із найбільш проблематичних і дискусійних в дослідженні даного періоду. Цей аспект «удостоївся» чи не найбільшої кількості апіорних узагальнень стосовно усіх своїх проявів — «позитивного» чи «негативного» значення/трактування такого суспільного явища, «провідної» чи «допоміжної» ролі у здійсненні нацистської політики і її найбільш злочинних проявів, соціального походження контингенту рядових колабораціоністів і його мотиваційних засад.

Вкотре мусимо наголосити — збройний колабораціонізм на території України під час Другої світової був украй неоднорідним і суперечливим явищем, найяскравішим проявом чого слугує відсутність єдиної місцевої структури військових допоміжних частин і структур із населення однієї окупаційної одиниці — Райхскомісаріату «Україна». Локальна управлінська складова цієї численної складової окупаційного апарату не сягала вище районної ланки у цивільних складових місцевої поліції чи баталь-

йонного рівня у воєнізованих частинах, і уже на цьому рівні була дубльована німецькими «шефами», у руках яких перебувала дійсна, а не номінальна повнота влади. Вища ланка — на рівні області (гебіту), генеральної округи та усїєї території РКУ перебувала виключно в руках нацистських функціонерів з різних відомств (передусім німецької поліції порядку (орпо) чи поліції безпеки (зіпо)). Тож на локальному рівні колабораціонізм перетворювався на атомізовану масу індивідуальних рушіїв, мотивацій та лояльностей, залежну від конкретної ситуації у тому чи іншому районі, активності національних рухів як прони́мецького, так і незалежницького спрямування, активності більшовицького підпілля та партизанки, зрештою — особистої жорстокості чи поміркованості кожного конкретного нацистського посадовця, якому належала повна влада над окупованим регіоном.

Єдиним засобом подолання інформаційної неповноти згаданої проблеми і унаочнення його неоднорідності видається накопичення знань про локальні прояви явища. Подана стаття має на меті висвітлити шлях 116-го поліційного батальйону, одного з численних охоронних формувань, створених окупаційною владою з українців для забезпечення власного тилу.

З кінця 1941 — початку 1942 р. на окупованій німецькими військами території України, для боротьби з наростаючим партизанським рухом, окупаційною владою здійснювалося масове створення охоронних і поліційних підрозділів з місцевих жителів. Таке рішення, початково неприйнятне для нацистів, було викликане відсутністю у Німеччини достатніх сил для ведення затяжної війни. З проблемою нестачі резервів довелося стикатися всім задіяним тут військовим і каральним інституціям: Вермахту (в Україні — група армій «Південь»), СД, поліції безпеки (зіпо), охоронній поліції (шупо), поліції порядку (орпо), військам СС. У тилівій зоні Вермахту це вилилося у формування підрозділів гіва (Hilfswachmannschaft, «допоміжна охорона»). Підрозділи орпо, шупо і цивільної жандармерії створювали місцеву допоміжну поліцію (згідно наказу шефа німецької поліції райхсфюрера СС Генріха Гімmlера від 6 листопада 1941 р. отримала назву Schutzmannschaft, скор. Schuma — «охоронні підрозділи»). Її основними складовими стали місцева поліція, що отримала назву «шуцманшафт індивідуальної служби (міста-району)» (Schutzmannschaft-Einzeldienst (Stadt-Land))* , та шуцбатальйони, або «закриті

* Уточнення сфери повноважень (шума міста-району) з'явилося в документах в 1942 р., і було пов'язано з тим, що місцева поліція не отримала права на створення своїх регіональних (окружних) чи загальноукраїнських керівних структур. Таким чином,

частини шума» (Schutzmannschaft-Bataillonen, або geschlossene Einheiten der Schutzmannschaft)^{**}. Вони створювались під егідою німецької поліції порядку (Schutzmannschaft der Ordnungspolizei) і поліції безпеки (Schutzmannschaft der Sicherheitspolizei).

Основною силовою складовою системи «шума» в Україні мали стати шуцбатальйони. Це мали бути територіальні охоронні частини з місцевих добровольців під німецьким командуванням. Як і всі решта структури «шума», більшість батальйонів повинні були підпорядковуватись командувачу «орпо» України, на це ж вказувала і їхня повна назва (Schutzmannschafts-Bataillonen der Ordnungspolizei). Основу кожної частини мали складати три стрілецькі роти по 124 вояки кожна, а разом з усіма службами загальний склад батальйону мав нараховувати 501 чол. Керівний склад частин був подвійним: всі пости займали українські офіцери, але паралельно до них існував німецький шеф-командир батальйону із своїм штабом, і німецькі командири рот, всього 30 чоловік. Реальна влада, зрозуміло, перебувала в руках останніх.

Шуцбатальйони повинні були поділятися на три основні типи: охоронні (Wachbataillonen), запасні (Ersatzbataillonen) та польові (Feldbataillonen). В РКУ планувалось створення частин тільки перших двох типів. В документації це відображалось введенням першої букви в назву частини, наприклад Schutzmannschafts-W-Bataillon 116, або Schm.-Btl. 48-E. Їх озброєння мало складатись виключно з легкої стрілецької зброї радянського зразка (гвинтівки Мосіна у рядових та револьвери і пістолети різних систем в офіцерів). Уніформа шуцманів в основному була литовська армійська без відзнак, а в окремих випадках — модифікована чорна СС, чи радянська. Нумерація шуцбатальйонів РКУ була з 101 по 200, інших райхскомісаріатів (РК «Остланд» і майбутнього РК «Москва») 1–100, Генерального Губернаторства — 201–250.

Згодом, більшість попередніх настанов були порушені у відповідності до ситуативних вимог. Чисельність особового складу шуцбатальйонів коливалась від 150 до 700 чоловік, з яких німцями було від 2 до 130 солдатів і офіцерів, а кількість рот в батальйонах — від 2 до 7. Створення частин здебільшого здійснювалось працівниками «шупо», нерідко — СД і жандармерією, а в окремих випадках — тилловими службами Вермахту.

едність її структури не виходила за межі району, далі підпадаючи під юрисдикцію місцевого чи вищого керівництва німецької поліції.

^{**} Термін «закрита частина» означав поліційне формування військового зразка, солдати якого перебували на казарменному становищі у постійній боеготовності, і могли застосовуватись для проведення бойових операцій. Синонім — «казарменні поліційні частини» (Kasernierte Polizeieinheiten), аналог внутрішніх військ.

Порядок нумерації шугбатальйонів теж неодноразово порушувався, зокрема через їх вимушену передислокацію.

Українські батальйони, як в РКУ, так і поза його межами, часто застосовувались до бойових дій проти партизанів та на фронті. В результаті, на 1943 рік з назв багатьох з них «випала» буква W, і вони стали вважатись «просто» шугбатальйонами. А 136-й батальйон в Чернігові навіть отримав назву «польового» (Schutzmannschafts-Bataillon 136(F)). Відповідно змінилось і озброєння — шугцмани отримували від німецьких властей чи здобували в боях легку протитанкову та польову артилерію, міномети, автоматичну зброю, ручні та станкові кулемети. При штабах частин створювались спеціальні «єгерські команди» (Jagdkommando) та кавалерійські підрозділи (Reiterabteilungen). В 57-му українському шугбатальйоні в Білорусі була навіть «панцерна» рота, оснащена бронемашинами і легкими танками.

Як вже зазналось, німецьке поліційне керівництво намагалось не залучати до своїх органів на місцях збройні частини, сформовані ОУН-Б. Українські курені в Луцьку і Рівному залишались у віданні армії, а згодом були розформовані і перетворились на неозброєні робочі формування. Дещо іншим було ставлення до частин, сформованих за участю ОУН-М. Після переформування і доповнення німецьким персоналом з них створювали відділки поліції міст і районів та шугбатальйони.

У Білій Церкві на початку 1942 р. представник ОУН Пустовіт (ймовірно з мельниківського крила організації) за підтримки начальників міської і районної поліції, галичан Томасевича і Сокальського, почав організовувати «український національний курінь». Агітація до вступу до частини велась відкрито не тільки у Білій Церкві, але й по містах та селах району¹. Імовірно, участь у його організації взяли і члени Буковинського куреня з Києва, оскільки є інформація про виїзд їх групи до Білої Церкви для створення там національних органів влади². Проте вже у кінці лютого — на початку березня 1942 р. курінь був розформований німецьким «шеф-комендантом» районної поліції, а натомість, частково з того ж контингенту було створено 116-й шугбатальйон. Його командирами, крім німців, були призначені спочатку колишні червоноармійці українського походження, а «українським комендантом» став колишній лейтенант ЧА Микола Лагозя (інші написання прізвища — Лагозе, Логозя)³. Серед солдатів ходили чутки, що це його несправжнє ім'я, що могло свідчити про належність до якогось підпілля чи спецслужби. Командирами рот стали фельдфебель Данило Гуртовенко, оберцугфюрер Тищенко, лейтенант Ігор Кириленко. Вочевидь згодом певні підозри виникли і у нацистів, тож командування і штаб батальйону було замінене на росіян (донських козаків), на чолі з обер-лейтенантом Василем Поповим.

Найімовірніше це було зроблено для унеможливлення впливу ОУН на цю частину. Українські штабні офіцери були понижені на посадах до командирів рот (1 — Лагозя, 2 — Лавренюк, 3 — Кириленко)⁴.

Подальша доля батальйону у найбільш концентрованому вигляді викладена у довідці Білоцерківського міськвідділу управління НКДБ по Київській області, виданій 17 лютого 1945 р. на запит відділу контррозвідки СМЕРШ спецтабору № 0310. Її доцільно буде навести повністю:

«В період тимчасової окупації німецько-фашистськими військами міста Біла Церква по вул. Рокитнянській, буд. № 33, дислокувався 116-й жандармський охоронний батальйон.

Вказаний батальйон сформувався в 1942 р., чисельність його досягла 300 чоловік. Складався батальйон з 3-х рот, кожна в свою чергу з 4-х взводів.

В кінці квітня 1943 р. 116-й жандармський охоронний батальйон поповнився залишками 113-го і 120-го батальйонів, що прибули з м. Полтава, чисельність якого згодом сягла 500 чол.

Командиром батальйону був німець — капітан Шкрінктуб Ганс, і крім нього було 17 німців командного складу — командирами рот і взводів.

Особовий склад батальйону підбирався з українців, вороже налаштованих проти Радянської влади, так званих добровольців.

Функції батальйону виражались в наступному: охороні залізничних колій і станцій, сільськогосподарських машин від нападу партизанів.

В основному, батальйон проводив боротьбу з партизанським рухом в Білоцерківському, Володарському, Велико-Половецькому, Фастівському районах Київської області.

Іншими даними про 116 жандармський охоронний батальйон не володіємо»⁵.

Ми ж на даному етапі досліджень володіємо масою інших даних про батальйон, які проаналізуємо, відштовхуючись від поданого вище документа. Передусім, офіційно частина носила німецьку назву 116. Schutzmannschafts-Wach-Bataillon, тобто 116-й охоронний батальйон шуцманшафту. Проте як радянські спецслужби, так і самі шуцмани послідовно називали його «жандармським». Витоки такого різночитання стають очевидними із свідчень шуцмана Сергія Манича⁶. З його слів, практичним формуванням частини, навчанням та оперативним керуванням займалися представники німецької цивільної жандармерії (Gendarmerie des Einzeldienstes) — поліційної структури для контролю над сільською місцевістю в Райху та на окупованих територіях, підпорядкованої 3-му управлінню імперської поліції порядку. Окрім підпорядкування, існував ще й побутовий вимір: іменування шуцманів батальйону «жан-

дармами» дозволяло на лексичному рівні розрізняти їх та шуцманів індивідуальної служби (сільських, міських та районних поліцаїв).

Номер батальйону також достатньо індикативний. Загальна нумерація новостворюваних шуцбатальйонів з початку 1942 р. була прив'язана до генеральних округ, з умовною послідовністю чисел з заходу на схід. У відповідності до цієї схеми в окрузі Волинь-Поділля створювались частини із №№ 101-107, Житомир — 108-110, Київ — 112-121, Миколаїв — 122-124, Дніпропетровськ — 129-131. Крім того, органами «шупо» і охоронних військ шуцбатальйони формувались у Чернігові (136-140) і Сталіно (157-165), та СД і Вермахтом — в Харкові (143-146) та Сімферополі (147-156).

Батальйони створювались і отримували номери у відповідності до цієї схеми, а тому не за послідовною нумерацією. Так, у генеральній окрузі Київ на першому етапі масового формування батальйонів (зима-весна 1942 р.) сформовано батальйони №№ 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 120. В цей час виникли 101-107 батальйони в окрузі Волинь-Поділля, 108 і 109 в окрузі Житомир, 122 в Миколаєві, 136 і 137 в Чернігові (невдовзі перекинуті на Сумщину), 143 і 144 в Харкові (просувались на схід разом з тиловою зоною 6-ї армії), 157 і 158 в Сталіно. Частини із «пропущеними» номерами (в окрузі Київ — 114 і 121) виникли згодом, у кінці 1942 — на початку 1943 року.

Початково всі шуцбатальйони в РКУ створювались, як суто охоронні (Wach-), і озброювались тільки гвинтівками. Таким чином, вони становили лише великі караульні команди, а не повноцінні батальйони. У відповідності до цього озброювався і 116-й — шуцмани отримали лише радянські гвинтівки (видавались на час патрулювання чи бойових виїздів, решту часу перебували у «пірамідах» в розміщенні частини). Із засобів вогневої підтримки на весь батальйон були лише три радянські ручні кулемети ДП-27, по одному на кожному роту. Проте вже до осені 1942 року, тобто з активізацією дій партизанів на території райхскомісаріатів, за ініціативою місцевих властей та командирів частин на їх озброєння почали поступати ручні та станкові кулемети, міномети, легка артилерія. Цього вимагав реальний досвід їх застосування. Тому протягом всього наступного періоду, з середини 1942 р. і до кінця окупації, кількість шуцбатальйонів постійно збільшувалася, а озброєння і підготовка наявних по можливості покращувалася.

Особовий склад шуцбатальйонів, як і інших структурних одиниць «шума», повинен був набиратись із місцевих добровольців на індивідуальних засадах. Згідно перших інструкцій штабу РФСС, волонтери повинні були підписувати річний контракт, і складати при цьому присягу. Контракти на рік служби підписали перші українські батальйони № 1

(згодом 41), 2 (згодом 42) в РКО, та 201 в ГГ. Проте вже з лютого 1942, при перетворення на шуцбатальйони наявних в РКУ місцевих збройних частин, воякам було запропоновано контракти на два роки з випробувальним терміном у 4 тижні. А з 2 листопада 1942 р. шуцмани стали підписувати зобов'язання на несення служби протягом невизначеного часу, без будь-якого випробування.

Термін добровільності у даному випадку потребує певного роз'яснення. За умовами Женевської конвенції 1907 року про правила та звичаї ведення війни, використання у власній армії військовополонених і громадян ворожої країни було заборонене — виняток могли скласти лише добровольці, про яких згадано і у наведеному документі НКДБ. Тому ритуал «добровільності» зберігався неухильно — хоча набір міг здійснюватись шляхом фактичної мобілізації.

Однак за свідченнями колишніх офіцерів та солдатів батальйону, до його лав потрапила і значна кількість колишніх червоноармійців — як рядових, так і офіцерів. Їх здебільшого набирали просто у таборах (де вибір у 1942 р. часто зводився фактично до смерті у полоні чи виживання будь-яким способом), або ж із відпущених по місцю проживання бранців із визволених територій.

Інша категорія добровольців — із цивільних мешканців, переважно молоді — «мотивувалась» до вступу загрозою вивезення на примусові роботи до Німеччини. За свідченнями самих шуцманів, більшість цивільних мешканців Білої Церкви були завербовані до частини саме таким чином.

Окремо слід звернути увагу на національний склад батальйону. Німецькі і радянські спецслужби чітко ідентифікували його, як український, і таким він за великим рахунком був, виходячи із місця та способу комплектування. Однак, як уже зазначалось, командування частини було цілком системно віддане козакам-росіянам, які видавались окупантам більш надійними у даних умовах та ускладнювали можливу (присутню у низці інших подібних формувань) співпрацю із національним підпіллям. Також перегляд списків особового складу підрозділів батальйону виявляє серед них десятки російських та кавказьких прізвищ. За матеріалами розслідувань НКВС та НКДБ, частина були з них мешканцями Білоцерківського району, а частина — червоноармійцями, які «записались в українці» при наборі до батальйону у таборах.

За наявними даними, українська національна символіка у 116-му батальйоні не використовувалась, однострої були на початковому етапі радянські, згодом — балтійських армій (литовські та естонські) та модифіковані чорні Загальних СС. Лише з початку 1943 року шуцмани отримали нові німецькі польові мундири німецької поліції⁷. Пропагандистські

засади вербування — служба Німеччині і вдячність за визволення від більшовизму, без патріотичних «ухилів». Аналогічного змісту була і присяга, яку шуцмани склали при вступі до частини після нетривалого навчання: «Клянусь безперечно виконувати всі накази німецьких властей і першу чергу боротись проти жидобільшовизму, від якого звільнила мене німецька армія. В боротьбі з жидобільшовиками я зобов'язуюсь не щадити сил і, коли накаже фюрер мені, віддати життя для остаточної перемоги над жидобільшовизмом. Хай живе Гітлер»⁸.

Постійним місцем дислокації частини були колишні радянські казарми у Білій Церкві по вулиці Рокитнянській, однак це не означало, що шуцмани перебували там постійно у повному складі. За стандартною практикою використання шуцбатальйонів, у розміщенні частини перебувала одна рота, дві інших здійснювали охоронну діяльність. У сфері їхньої відповідальності були стратегічні об'єкти міста та району (господарські, адміністративні та транспортні), а також ділянка залізниці у районі Фастова та станція Фастів-2.

Бойові виїзди за сигналами місцевої влади чи поліції про появу радянських партизанів чи парашутистів здійснювались здебільшого силами однієї з рот по черзі. Антипартизанські операції здебільшого зводились до прочісування лісів і зачисток населених пунктів, у яких був помічений противник. Бойові зіткнення при цьому були скоріше рідкістю — партизани зазвичай не приймали бою на не вигідних для себе умовах і відступали. Однак у кількох випадках шуцманам вдавалось натрапити на ворога і змусити його до оборони. За свідченнями самих колишніх солдатів батальйону, йшлося про нетривалі перестрілки із невеликими втратами, найбільшими з яких стала загибель розвідгрупи із трьох бійців (одного німця і двох українців) та перехід на бік партизанів близько 25 шуцманів. Операції часто проводились спільно із іншими німецькими чи угорськими підрозділами⁹.

Однак в історії частини була й одна масштабна акція із залученням 2-ї роти батальйону і відчутними наслідками. У кінці травня — на початку червня 1943 р. під час 12-денної операції з оточення та знищення партизанського угруповання у Чорнобильському районі на ріці Прип'ять німецькі підрозділи за участі шуцманів 116-го батальйону полонили близько 800 партизанів, 400 з яких (вочевидь піймані зі зброєю в руках) були розстріляні на місці. Така жорстокість була викликана нацистськими настановами, за якими партизан не вважався комбатантом, не отримував статусу військовополоненого і підлягав знищенню на місці як злочинець.

Окрім бойової і охоронної діяльності, 116-й був задіяний і у суто каральних операціях нацистської влади. Передусім йшлося про примусове вивезення населення на роботу до Німеччини — на батальйон

покладалась функція конвоювання призначених до вивезення людей з місць їхнього проживання до збірних пунктів. Документи свідчать про десятки таких операцій, під час яких було вивезено тисячі людей. Інформації про якісь ексцеси і надзвичайне насильство під час таких дій наразі виявити не вдалося, а в одному випадку шуцмани навіть відпустили з колони остарбайтерів дівчат, які їм сподобались.

Документи свідчать і про випадки залучення батальйону до розстрілів мирного населення. У двох випадках йдеться про допоміжну роль (збір і конвоювання призначених для страти євреїв у травні–червні 1942 р. у Таращанському районі, та очеплення місць страти комуністичного активу Іванківського району у квітні–травні 1943 року). Також у квітні 1943 на учбовому плацу 116-го батальйону було здійснено розстріл групи із 30 цивільних, звинувачених у пограбуванні німецького продуктового складу. Акцією за наказом командувача поліції порядку генерального комісаріату «Київ» командував командир частини майор Шкрінкштуб, а розстрільна команда цього разу була сформована із самих шуцманів (5 добровольців з числа командирів взводів і відділень)¹⁰.

В генеральній окрузі Київ на початок 1943 року діяли сім шуцбатальйонів: 113 (Полтавщина), 114 (на формуванні в Києві), 116 (Біла Церква), 117 (Шпола), 119 (Кременчук), 120 і 121 (Полтавщина).

В квітні–червні 1943 року до міста було стягнуто залишки розбитих партизанами на Полтавщині і Сумщині 113-го і 120-го батальйонів, які передано до складу 116-го шуцбатальйону, дислокованого в Білій Церкві. Чисельність останнього таким чином з близько трьохсот чоловік на початку року, до кінця червня сягнула майже шестисот вояків¹¹. В Білу Церкву відвели і 121 батальйон.

З наближенням фронту, у вересні відступив до Умані 119-й, і в Кривий Ріг 117-й батальйони. Навіть у цій кризовій ситуації німецькою владою було здійснено спробу створення ще одної частини «шума» — т. зв. оперативного батальйону «Київ» (Einsatzbataillon Kiev), на базі переведеного сюди 110 шуцбатальйону з Житомира, і найнадійніших солдатів з інших частин «шума». Проте він так і не досяг уставної чисельності і не був ніде задіяний. Несподіванкою для німців стало те, що шуцмани, які непогано зарекомендували себе у 116, 117 і 119 батальйонах, при переведенні до нової частини втікали звідти цілими групами. Залишки айнзацбатальйону вивели в Лодзь, звідки вояків розподілили по частинах Вермахту на Західному фронті.

Безпосередньо в системі охоронних структур РКУ відбувалась остаточна мілітаризація наявної поліції, переозброєння більш надійних частин для їх застосування у бойових діях, та перекидання менш надійних в глибокий тил для переведення німецького персоналу допоміжних формувань у фронтові підрозділи.

Частини «шума» центральної України вже в квітні 1943 р. були передані під керівництво армійського тилового командування, для активної боротьби з партизанами в зоні «Дніпровського валу». Спочатку йшлося про вісім, а вже влітку — сім шуцбатальйонів: 114, 116, 117, 119, 122, 123, 130. При відступі вони відводились все далі в тил, а взимку 1944 року під Кам'янцем-Подільським були зведені у дивізійну бойову групу під командуванням ХССПФ України Прюцмана, і в березні 1944 р. отримали для оборони ділянку фронту. Натиску радянських військ шуцмани стримати не змогли, 24 березня бойова група була розбита, а її залишки відступили в ГГ. Окремі групи вояків були роззброєні або перетягнуті на свій бік місцевими загонами УПА¹².

Організаційну цілісність і боєздатність зберіг тільки 117-й шуцбатальйон, який в червні 1944 був підпорядкований 3-й танковій дивізії СС, в складі якої він брав участь в боях з ЧА в районі Варшави. В липні того ж року рештки частини розформовано і направлено в пожежні команди Берліна¹³. Вцілілі залишки інших батальйонів, в основному 116-го і 119-го, були виведені в тил і розформовані, а солдати передані у пожежні команди Берліна, Дрездена і Бреслау¹⁴.

Поліція міст і сіл РКУ, загальна кількість якої на 1943 р. становила близько 50 тис. чоловік, здебільшого разом з родинами виводилась в глибокий тил. Шлях просування поліцаїв пролягав здебільшого через Проскурів в ГГ, де їх переформовували згідно потреб моменту. Через неминуче дезертирство цілі групи шуцманів потрапляли в табори, але незабаром їх переформовували і задіювали в інших якостях.

Але більшість поліцаїв переправлялась далі, і опинялась в Німеччині, в тренувальному таборі «Оффен», де містився підрозділ підготовки пожежників (Luftschutzausbildungs abteilung). Там з них формували команди для ліквідації наслідків бомбардувань, і направляли в великі німецькі міста. В Берліні на початок 1945 р. протипожежні служби цілих великих районів міста складались тільки з колишніх українських поліцаїв.

Врешті, навесні 1945 р. нацистське керівництво зважилось на найрадикальніший до цього часу крок в стосунку до українців. 12 березня було проголошено про створення Української національної армії (УНА) в складі німецьких збройних сил. Цій армії нарешті надано статусу союзника Німеччини, а не допоміжних формувань з підкореного народу. Присяга приймалась на вірність Україні, метою проголошено боротьбу за незалежність своєї країни. Що дуже характерно, головнокомандувач УНА генерал Павло Шандрук оголосив також про єдність цілей з УПА, та про влиття до повстанської армії, як про один з варіантів продовження боротьби після розгрому Німеччини.

Крім 1-ї Української Дивізії УНА, якою стала 14 дивізія військ СС, в березні–квітні за активного сприяння Головного Управління військ СС

(Waffen SS Hauptamt) було розпочато створення 2 УД УНА, в складі двох бригад — протитанкової та піхотної. Перша бригада, під назвою «Вільна Україна» (Panzerjagd Brigade «Freie Ukraine») почала формуватись ще 22 лютого 1945 р. в м. Німек поблизу Берліна. Командиром бригади став полковник Петро Дяченко, офіцерами — ветерани війська УНР та колишні старшини українських частин в німецькій армії та «шума». Зокрема, на чолі штабу став командир 204 і 208 батальйонів «шума» поручник Татарський, на чолі 3 куреня — перший командант 115 батальйону сотник Дмитренко, а чоту жандармів очолив колишній начальник білоцерківської райполіції сотник Сокальський. Особовий склад бригади теж набирався з досвідчених і обстріляних вояків батальйонів «шума», що працювали в пожежних службах Берліна. Найбільше в це число потрапило вояків 117-го, а також 116-го і 119-го шущбатальйонів. Загальна чисельність бригади перевищувала 1800 чоловік. Вона складалась з трьох куренів «мисливців на танки» (Panzerjager), по три сотні кожен. Озброєння вояків було зразковим, і включало найновіші німецькі винаходи — штурмові гвинтівки StG-44, реактивні протитанкові гранатомети «Панцерфауст-60» та «Офенрор». Підрозділи були значною мірою озброєні автоматичною зброєю, кулеметами та мінометами¹⁵.

Найголовніше, що відрізняло бригади 2 УД від інших українських частин, в тому числі і дивізії «Галичина», було те, що в цьому з'єднанні не було жодного німця, крім зв'язкового офіцера. Командування було унітарним і виключно українським, а вояки чітко уявляли, за що борються. Цей моральний момент був підкріплений матеріальним стимулом — Шандрук взяв в Райхсбанку позику у 80000 РМ, з якої всім солдатам 2 УД видали по 50, а офіцерам — по 250 марок.

Протитанкова бригада була кинута в бій 17 квітня 1945 р. під Бауценом, і виявила себе з найкращого боку. Її вояки взяли участь у тактичному контрнаступі залишків танкового корпусу «Герман Герінг» під командуванням «панцерграфа» Гіацинта фон Штрахвіца з метою відкинути радянські війська від автобана Бауцен-Дрезден. В ході наступу вона розбила 19-й полк 7-ї дивізії Війська польського, і захопила в полон 300 поляків, включно з командиром дивізії. Піхотна бригада 20 квітня була втягнута в виснажливі міські бої в Бранденбургу, де зазнала важких втрат, втратила керування і розпалась на невеликі бойові групи. На початок травня в оточенні під Бранденбургом опинились обидві частини 2 УД. 8 травня з кільця в американську зону окупації вдалось вирватись лише 25–30% її вояків¹⁶.

Одна з груп батальйону, яка на момент наступу радянських військ перебувала на облаштуванні бази у місті Сквіра (будували бараки та гаражі), 21 грудня 1943 р. була евакуйована окремо від своєї частини і

опинилась на заході Німеччини, у місті Мьонхенгладбах (земля Північний Рейн — Вестфалія). Там вони були вліті до місцевого підрозділу Люфтшутц, у якому перебували до 30 листопада 1944 року. У листопаді щонайменше 3-є колишніх білоцерківських шуцманів зголосилися на вступ до РОА. Як ветерани з бойовим досвідом, українці потрапили одразу до офіцерської школи в містечко Альтварп (земля Мекленбург — Передня Померанія, там тимчасово містилась колишня контррозвідальна школа Східних військ, перейменована на «Особый лагерь для подготовки офицерского состава частей РОА»). Протягом 6 тижнів вони пройшли інтенсивні курси офіцерів-спеціалістів і у лютому 1945 були передані до складу 2-ї дивізії РОА генерал-майора Зверєва, де зайняли командні пости. Наприклад, колишній цугфюрер 116-го шуцбатальйону Ілля Ткаленко у званні лейтенанта РОА очолив ударну групу спеціального протитанкового батальйону під командуванням майора Козлова. На фронт дивізії не потрапила, і у квітні 1945 здалась союзникам на території Баварії¹⁷.

Зрештою більшість шуцманів батальйону потрапила у полон до РСЧА або була видана радянській стороні союзниками за умовами ялтинських домовленостей. Переважно їх судили уже по закінченні війни не за указом Президії ВР СРСР «О мерах наказания для немецко-фашистских злодеев, виновных в убийствах и истязаниях советского гражданского населения и пленных красноармейцев, для шпионов, изменников Родины из числа советских граждан и для их пособников», а за статтею КК УРСР про «зраду Батьківщині», каральна санкція якої передбачала від 10 до 25 років таборів. Ті з них, хто дожив до 1955 року, потрапили під амністію.

¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 25523, арк. 158.

² Дуда А., Старик В. Буковинський курінь в боях за українську державність 1918–1941–1944 / А. Дуда, В. Старик. — Чернівці, 1995. — С. 85–86.

³ Один із колишніх шуцманів батальйону називає його Павлом Івановичем Лагодзе, «українцем з Північного Кавказу». ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 65765, арк. 55.

⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66728, арк. 99, 131, 143, 158.

⁵ Там само. — Арк. 227 (Пакет з документами для голови Військового трибуналу і військового прокурора).

⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 25523, арк. 15.

⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66728, арк. 98, 114.

⁸ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 62916, арк. 128.

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 63896, арк. 9–10, 15; Там само. — Спр. 66728, арк. 87–88, 100, 104, 108, 165.

¹⁰ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 26447, арк. 47–50; Там само. — спр. 62916, арк. 211.

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 66728, арк. 227 (пакет з документами). З 120 до 116 б-ну було переведено тільки бл. 100 солдатів і офіцерів, решта 140 чоловік направлені під конвоєм до Німеччини, як ненадійні. (Там само. — Арк. 107 зв., 119).

¹² ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 39578, т. 2, арк. 280–288.

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51131, арк. 26–27, 47.

¹⁴ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 25523, арк. 43; ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51131, арк. 26–27, 47.

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51092, арк. 13, 31–32, 122.

¹⁶ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 51092, арк. 13–15, 25, 31–33; Руккас А. Генерал Петро Дяченко: вояк чотирьох армій / А. Руккас // Молода нація. — № 1. — 2000. — С. 219–222; Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський. — Львів, 2003. — С. 500–507.

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 5, спр. 65765, арк. 19–24.

В статье раскрывается история 116-го полицейского батальона, созданного нацистскими оккупантами в Белой Церкви. Отслеживаются обстоятельства и специфика формирования части, источники рекрутирования личного и командного состава, их мотивация и материальное обеспечение, идеологическая обработка. Определены особенности применения батальона и прослежена судьба его солдат после эвакуации и расформирования части.

Ключевые слова: Вторая мировая война, оккупационный режим, Райхскомисариат «Украина», Киевщина, коллаборационизм, шуцманшафт.

The article reveals the history of the 116th Police Battalion, created by the Nazis in the Bila Tserkva. Circumstances and specifics of the formation, the sources of recruitment and personnel officers, their motivation and financial support, indoctrination are tracked. The peculiarities of employment of the battalion are defined and the fates of its soldiers after the evacuation and disbandment of the unit are traced.

Keywords: World War II, occupation regime, Reichskommissariat «Ukraine», Kiev region, collaboration, schutzmannschaft.